

Українці на чужині: варіативність буття

(за романом "Мальви" Р. Іваничука)

Оксана Єременко,

кандидат філологічних наук;

Ольга Баранова,

студентка

Сумський державний педагогічний університет

імені А. С. Макаренка

Роман Іваничук — живий класик-шістдесятник, химерник і характерник, улюблений студентами професор-ерудит, великий книжник, педант і оптиміст... Завжди організований і працелюбний, він встигає в солідному віці займатися спортом, читати майбутнім філологам Львівського національного університету курси "Література і держава", "Український історичний роман". Але найважливіше — Р. Іваничук пише, бо слушно переконаний, що його професія (і покликання, і талант) — перо, бо праця є альфою і омегою його життя, бо "Verba Volant, scripta manent"^{*}.

У творчому доробку лауреата літературних премій ім. А. Головка, премії ім. І. Мазепи, премії Міжнародної фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів, Національної премії України ім. Т. Шевченка, Героя України Романа Іваничука шістнадцять історичних романів, що складають унікальний цикл з велелевною назвою "Меч і мисль". Індивідуальна "каліграфія" прозаїка вибаглива, мовна тканина текстів "самобутня, як мережаним гуцульський обрус" [6; 8], фольклорні ремінісценції витончені, оригінальність романічних структур вишукана — роман-містифікація "Манускрипт з вулиці Руської", роман-цитата "Черлене вино", роман-легенда "Рев оленів нарозвідні", роман-псалом "Орда", романний триптих-притча "Вогненні стовпи", химерний роман "Через перевал", романи-біографії "Вода з каменю", "Саксаул у пісках", "Шрами на скалі" та ін.. Емоційний діапазон його творів подивовує: легка елегійність, іронічність, глибинний душевний біль, трагічний розпач, світла надія, радість... Увесь спектр переживань, оприявлених автором, оповитий всепоглинаючою любов'ю — до рідної землі й українського народу як смислу існування людини.

Уже перший історичний роман "Мальви" ("Яничари"), яким сорокалітній прозаїк дебютував у 1968 р. як історичний романіст, засвідчив, що Р. Іваничук — модерніст і водночас адоратор традиції. Цей роман належав до тих творів, що, за словами С. Пушика, "підіймають" українське небо, бо змусив читачів думати, дав духовну поживу небайдужим. Саме тому компартійна критика оголосила його "історичним романом без історії", автора ж наділила статусом "напівнеблагонадійного".

До характеристики персонажів роману спорадично зверталися О. Бойко, Ю. Бондаренко, О. Мельник, М. Слабошпицький, проте ніхто з дослідників детально не розглядав специфіку художнього моделювання образів Марії, Стратона, Соломії (Мальви), Андрія (Аліма) та Семена (Селіма). Автори цієї статті мають на меті з'ясувати особливості образотворення героїв, висвітлити варіативність їхнього буття на чужинецькому ґрунті.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати, які чинники мали вирішальний вплив на формування життєвих позицій персонажів;
- простежити еволюцію/занепад їхнього духовно-го світу;
- висвітлити проблему національного відступництва.

Письменник зобразив у "Мальвах" українців, волею долі закинутих на чужину, чим узагальнив страдницьку історію свого бездержавного народу, який потерпав від хижих ворогів-нападників. Буття людини випробовується у творі на вірність своїм моральним цінностям і переконанням, на вміння самопожертви заради майбутнього. Трагічне життя української жінки-матері Марії затьмарене втратою її дітьми історичної пам'яті й національної свідомості, що розвиваються у просторі Османської імперії. Автор не випадково вибирає ім'я Марія, адже воно має нагадати про страждання Божої Матері, яка також пережила втрату дитини. Християнська Богородиця — Діва Марія — найпопулярніший та найулюбленіший образ світового мистецтва, зокрема й української літератури ("Марія" Т. Шевченка, "Я (Романтика)" М. Хвильового, "Марія" У. Самчука, "Чорнобильська мадонна" І. Драча). Її називають Матір Христову, Пречиста Діва, Богоматір. Для католиків Вона — Мадонна. Саме Вона народила й виховала Ісуса Христа. У церковних проповідях Богородиця постає Багатостраждальною Матір'ю, яка розділила з Ісусом Христом тернистий шлях, намагаючись полегшити Його муки.

Героїню "Мальв" із долею Диви Марії пов'язує страдницький життєвий шлях матері, яка втрачає своїх дітей. Пригадаймо євангельську легенду, коли Марія та Йосиф принесли Ісуса до храму. Симеонові Божий Дух вказав на Боже Дитя. Він узяв дитину з рук Марії, поблагословив і сказав: "Нині звільняєш раба Твого, Владико, за словом Твоїм, з миром, бо бачили очі мої Спасителя". А потім продовжив, звертаючись до Богоматері: "Скорбота зброєю протне Твоє серце" (Лука, 2; 21-40). Матір Христова відала про майбутнє свого сина. Героїня ж "Мальв" не знала, що чекає на неї та її дітей. Заради доньки Марія змушена була зректися "свого Бога" прилюдно, та Він все одно жив у серці та думках. У романі життя Марії символізує долю України. Матері боляче не лише від того, що чужинці фізично поглумилися над її дітьми, а й витоптали їм душі. Лише заради дитини мати пішла за дорішечку, який примушував відректися від своєї віри. І вона, "смирена, скорена" [5; 403], була готова на все, "щоб вивести колись із цієї страшної землі" [5; 403] доньку. Соломія-Мальва робить свій перший несвідомий крок до яничарства — топче християнський хрест.

* Латинське прислів'я: "Сказане звірюється, а написане залишається"

У романі стрімко розбудовується часопростір неволі-чужини. Тернисту дорогу моральних і фізичних принижень здолала Марія, марячи довгоочікуваною волею, що лякала невідомістю: "а що далі? Куди дітись?" [5; 394]. Поселення Мангуш видається жінці "шматочком України, що якось забрів у Кримські гори. Правда, по дорозі він прибрався трохи по-чужинецьки: приплюснуті дахи замість високих солом'яних стріх, мечеть під горою, кам'янистий ґрунт замість пухкого чорнозему, піщані гори замість степу, та все-таки повіяло знайомим, рідним вітром із чужої долини" [5; 458]. Та у світосприйнятті матері й дітей відчувається прірва: вони не пам'ятають, тому і не можуть полюбити те, чим марить їхня ненька.

Знаходячись на чужині, Самійлиха думками лине до рідної землі, не втрачає надії повернутися на батьківщину. Відвідуючи Успенський собор у кримських скелях, вона звертається до свого Бога, її молитва "волала до неба, повторювалася настирливо без кінця, і, здавалось, не витерпить всетерпимий Бог. Впаде небо, здригнуться гори, зійдуть зі скелі дорослі сини святої жінки, стане їх по два біля кожної осиротілої матері, і виведуть вони матерів на ясні зорі, на тихі води, у край веселий" [5; 478]. Марія — взірць відданості рідній землі, матері-берегині, хранительки роду, захисниці звичаїв і традицій українського народу. Жінка не може змиритися з долею тещі хана, їй не вистачає повітря чужини, її мучить найтяжча з хвороб, від якої немає ліків, — ностальгія. Найбільше щастя для неї — повернутися в Україну, де "коноплі по стелю, а льон по коліна, де мальви вище соняхів ростуть білі, голубі й червоні..." [5; 614].

Допомагає Марії на чужині каменяр Стратон — "кульгавий чоловік з острішкуватими бровами і рудими прокуреними вусами" [5; 459]. Ще хлопцем потрапив він у полон, та через фізичну ваду — кульгавість — його не взяли ні в яничари, ні на галери. Був майстром на всі руки — від батька вивчився столярувати, від матері-ворожки успадкував знання про цілющі зела, вмів будувати, ходити біля коней. Врятувавши життя синові бєя, Стратон отримав свободу, але про повернення в Україну навіть не мріяв. "Гяур" поселився в опустілому Мангуші — і за кілька років село "розрослося". Окрім українців, там поселилися довколишні татари. Боляче було спостерігати майстрові, як "...поглинає татарва православні душі — непомітно, крадькома, без крику..." [5; 474]. Іноді зринало бажання покинути чужу землю, почути рідне слово, та згадував про "лядську" неволю...

Спочатку каменяр відмовляє Марію покидати Крим, але згодом поклик рідної землі перемагає: "туга за козацькою волею... визволяла душу і не давала жити" [5; 580]. У кривавому герці з ворогами рідної землі мужній і безстрашний "засновник козацького поселення в Мангуші, вірний друг Марії, матері яничарської" [5; 613] гине.

"Голос крові" по-різному озивається в кожному з героїв. Свідоме життя Мальви почалося вже на чужині, тому кримська земля стає для неї рідною. Дівчина вважає себе справжньою мусульманкою і не поділяє матеріного бажання повернутися в Україну. Козачка назвала Соломію Мальвою, бо повірила, що донечка, як і квіти, приживеться на чужій землі. Мальва-квітка — це символ добрих родинних стосунків, краси. У дівочому вінку вона означає віру, надію, любов; у сучасній культурі — символічний образ рідної хати, села, України.

Потрапивши на чужину, Мальва поступово забувала рідну мову, батьківщину. Для дівчини нічого не значило зречення православної релігії. Та чи можна за це винити дитину? Чи було мусульманство для неї таким чужим, як для Марії? Адже Мальва з дитинства чує му-

сульманське слово молитви і починає вірити у "всемогутнього аллаха". Бідування й голод змушують її обсурманитися.

Безтурботна маленька дівчинка чує від татарських підлітків зневажливе, образливе слово "гяурка", "яке позбавляє праці, довір'я, будь-якого права" [5; 394], й усвідомлює своє принизливе становище. Згодом прагнення матері повернутися на рідну землю завододіє і нею, а наслідком цього буде зруйноване кохання і загибель. Синьоока красуня пророкує ханство Іслам-Гірею, який здійснює дану їй обітницю: дівчина стає його третьою, але першою дружиною. Спочатку Мальва не здогадується, що потрапила з однієї неволі в іншу, стала, як ті рибки, вирізьблені в басейні біля виходу, що ніколи не зможуть покинути його... І фонтан із гарним оздобленням, що підкреслює пишність ханського палацу, асоціюється у свідомості дівчини з пасткою. Мальва починає розуміти, що весь світ для неї — це "чотири високі стіни, басейн, витоптані стежки, і кожній куца дорога..." [5; 554].

Коли героїня потрапляє у ханський палац, у ній народжується невимовне прагнення до свободи. Іслам-Гірей називає її "козачкою", значення цього слова молода жінка не розуміє, та відчуває докір. Материнська мова, пісня, напівзабута рідна молитва, легенди про Україну відроджують душу Мальви, духовний зв'язок із батьківщиною. І тут особливого значення набуває національний хронотоп, який допомагає усвідомити ідею національної свідомості, вірності як самобутньої цінності. Дружина хана свято вірить у свій вплив на чоловіка, у свою спроможність допомогти рідному народові. Звертаючись до свого маленького сина, Іслам-Гірей відчуває побоювання: "Не допусти аллах, щоб заговорила в тобі, як виростеш, козацька кров" [5; 556].

Наїрина казка про полонянку і турецького султана в уяві ханам розросталась все більше, і Маруся ставала все більш схожою на синьооку красуню з Мангуша. З батьківським запалом потурначка намагається безрезультатно вплинути на кримського хана. "Дівчина презентує тих співвітчизників, хто йшов служити імперіям, але при цьому прагнув приносити користь і рідному краю" [2; 36], — слушно зазначає Ю. Бондаренко. Вона отрує коханого, батька своєї дитини, бо він зрадив українського гетьмана, а отже, — і її саму. Цей вчинок коштував героїні життя. Збусурманена з дитинства Мальва стає українською патріоткою.

Р. Іваничук, художньо моделюючи життя українців на чужині, обирає досить несподівану точку зору: простір чужини — Османської імперії — не має в романі однозначності зловорожого. Образи жовто-владців (султана Ібрагіма — боягуза, п'яниці, розпусника), "ідеологів" імперії (мусульманського монаха Мурах-баби, шейх-уль-іслама Регеля), які маніпулюють долями простих людей, виведено з негативною конотацією; натомість із симпатією змальовує автор мудрого візира Аззем-Пашу, вкладає в уста філософа Омара пророчі слова, наділяє високими моральними якостями Ахмета та Юсуфа, названих батьків Аліма — Хюсама і Нафісу.

Пріоритетний хронотоп неволі-чужини, в якому приречені існувати українці, здавався непідвладним руйнуванню. Однак могутня імперія поступово руйнується під впливом внутрішніх чинників. "Причин для цього було багато: неспроможність економічно оволодіти надто великою територією й духовно поневолити безліч народів — асимілювати їх; яничари — колись наймогутніша піхота в Європі й на Близькому Сході — перетворилась у касту, яка стала над народом, і держава узаконювала їх безконтрольні й часто шкідливі для імперії вчинки" [8; 161]. Створив військо яничарів

Урхан: "Називайтеся 'йені-чері". Хай буде ваше обличчя грізним, рука переможною, мечі гострими, а хоробрість нехай стане вашим щастям" [5; 428]. Він же дав їм герб (ложку — символ наживи), потім вони самі почали створювати собі емблеми: казан, у якому варила їжа, став символом орти і дорівнював прапору. Та згодом яничарам стало мало плати за службу — вони почали керувати політичною владою в імперії, вибирати султанів. Ось так "на стику" України й Османської імперії утворилися моральні покручі — яничари, зрадники своєї батьківщини, яким османський народ дав віру і зброю, а любові дати не зміг.

Автор роману переконує, що національне відступництво — це зло й трагедія для самих яничар. Про це свідчить доля Андрія-Аліма, який виробив собі особливу філософію: усе, що заважає вижити в неволі, треба стерти з пам'яті, забути рідну мову, релігію, землю, будь-якою ціною збудувати кар'єру. Попри спроби забути минуле, як сон, у пам'яті чорбаджі спливає "білостінна хата посеред великого хутора", "обсаджена головатими соняшниками" [5; 433]. Пам'ятає він і матір, яка "тулила до себе одинака" [5; 433], і батька — "статечного довговусого козарлюгу" [5; 434], який не зміг уберегти сина від набігу поневолювачів.

Андрій змирився з неволею, бо з юних літ його наvertали й виховували в душі любові та відданості Османській імперії. Та й сам він уважає, що все "в цьому світі підпорядковано користі, тож і він, Алім, мусить якимось скористатися з життя... необхідно погодитися з новою вірою, щоб міг колись жити з меча" [5; 440]. Доводячи вірність яничара, дикуватий хлопчина з дніпровських степів виявляє готовність до жадливого випробувань: вбивства української дівчини, яка, на відміну від нього, має почуття національної гідності; без вагань проколює горло свого вихователя Хюсама. Вбивство стає для нього ремеслом, під впливом якого формується/деградує його духовний світ. Алім убиває султана Ібрагіма, а потім гине сам, бо султанську кров турки змивали кров'ю чужинця.

Безжалісний яничар Алім вбиває і своїх співвітчизників, і поневолювачів. Він скрізь відчуває себе чужинцем. Та все ж у момент смерті до нього приходять далекі й теплий спогад про Україну: "... коли вже шию стягнув холодний зашморг, зринув у пам'яті Аліма виклятий ним самим степ і висока трава... а в небі хмаринки білі... і скачуть коні — його і батька, і летять голови татарські... І злетіли червоні коні в чуже чорне небо над Босфором" [5; 592].

Найприкріше те, що життєвий вибір, зроблений Андрієм, непоодинокий і нині. Минають століття, та давноминулі вчинки не змінюють своєї суті. Пристосування, намагання вислужитися, дволикість, бездумне виконання чужих наказів призводять до невірних, часто трагічних, помилок. Подібна поведінка стає не лише особистою трагедією, а й трагедією України, адже історія яничарів набуває ширшого сенсу — національного ренегатства, що має в Україні давні, але живучі корені. Про смертоносний вірус нігілізму проникливо пише наша сучасниця Неоніла Стефурак:

Чи винні яничари у боргах?

Не ствердити тепер, не заперечити.

*На сонячних, піщаних берегах
тіла там їхні вигріла, Туреччино.*

Ти викохала воїв і рабів.

Орала замінила ятаганамі.

Щоб не тужили очі голубі

за степом і за скіфськими курганами... [цит. за 3; 157].

На противагу своєму братові-відступнику постає Семен-Селім, який взагалі нічого не пам'ятав про своїх батьків, рідну землю — цигани викрали його немов-

лям. Материнське серце підказало Марії, що ханський охоронець — її син. Селім захоплюється мужніми й мудрими ідеалами Іслам-Гірея й Богдана Хмельницького. Якщо Тиміш називає його яничаром, що "забув свою віру і мову задля шматка ханської пастирми" [5; 572], то Б. Хмельницький переконаний, що він — "лицар, а не земноплаз... Такі двом панам не слухать" [5; 599]. І до хлопця приходить національне прозріння.

Ступивши на рідну землю, білявий сеймен починає думати про свою справжню батьківщину, родові корені, у нього прокидається бажання побути з козаками, "діткнути до рук, до чубів, що злітають над головами, ніби змії, коли скачуть на конях... І хочеться діткнути пальцями до струн бандури" [5; 601]. Кримський хан Іслам-Гірей втретє порушує спілку з Богданом Хмельницьким під Жванцем 1653 р. Зрада хана спонукає Семена-Селіма кинутися в бій за Україну. Для його національного самоусвідомлення вирішальним стало прохання Марії: "Сину, пожалій землю свою!" [5; 610]. Викрикуючи прокляття колишньому повелителю, Селім приєднується до козаків і гине, захищаючи ріднокрай: "...впав обличчям ниць, розпростерши руки, ніби хотів обійняти весь острів. Ізгой вітався з рідною землею, вернувшись до неї" [5; 613].

Отже, історичний роман "Мальви" і нині допомагає читачеві відчути час і осмислити себе в контексті історії свого народу, спроектувати життєвий досвід персонажів на сьогоднішній день. Автор наголошує, що через століття змінюються люди, але проблеми залишаються ті ж самі. Течія життя несе героїв своїм руслем, і лише деякі з них намагаються протистояти обставинам. Кожен з українців, які волею долі потрапили в неволю-чужину, зробили власний життєвий вибір: Марія уособлює духовну силу і стійкість українського народу; Алім самознищується і маліє духовно; Селім долає нелегкий шлях національного прозріння відступника; Мальва уособлює алогічність та ілюзорність подвійної позиції у боротьбі за волю; образ Стратона символізує стійкість, збереження на чужині свого індивідуального й національного "Я". "З'яничарення" зазнають усі діти Марії, але дорога до ріднини у кожного з них своя.

Наскрізна проблема української історії — яничарство — раз колись виникнувши, як стверджує автор "Мальв", мусить неминуче зникнути. Але для цього українці повинні "усвідомити гріховність рабства, бо неусвідомлений раб залишається ним і на волі, — і тільки в такий спосіб позбутися рабського тавра" [4; 148].

Література

1. Бойко О. "А в серці тільки ти, моя прекрасна, рідна Україно!" (Урок позакласного читання в 9 класі за романом Р. Іваничука "Яничари" ("Мальви") / Ольга Бойко // Дивослово. — 2009. — №5. — С. 16—19.
2. Бондаренко Ю. "Яничари" Романа Іваничука: формуємо історичну свідомість школярів / Юрій Бондаренко // Урок української. — 2004. — №5-6. — С. 31—36.
3. Даниленко В. Лісоруб у пустелі: Письменник і літературний процес / Володимир Даниленко. — К.: Академвидав, 2008. — 352 с.
4. Іваничук Р. "На небі Бог, а на землі Україна" / Роман Іваничук // Дзвін. — 1994. — №10. — С. 143—149.
5. Іваничук Р. Твори: В 3 т. / Роман Іваничук. — К.: Дніпро, 1988. — 616 с.
6. Мельник О. Магія слова Романа Іваничука / Оксана Мельник // Урядовий кур'єр. — 2008. — №87. — 15 травня. — С. 8—9.
7. Слабошпицький М. Глибина історичної типізації / Михайло Слабошпицький // Дивослово. — 1999. — №5. — С. 56—58.
8. Слабошпицький М. Талант, помножений на волю (Нотатки про Романа Іваничука і мистецтво історичного роману) / Михайло Слабошпицький // Київ. — 2009. — №5-6. — С. 158—167.